

UDK 330(091)
Pregledni članak
Primljeno: 14.01.1994.

Dr. IVAN FERENČAK,
Ekonomski fakultet Osijek

TEORIJA EKSPLOATACIJE I NEKI ARGUMENTI PROTIV

Pretpostavka da rad stvara vrijednost nužno implicira zaključak kako ta vrijednost ima pripasti radnoj snazi. Budući i neki drugi (vlasnik kapitala i vlasnik zemlje) sudjeluju u raspodjeli vrijednosti radna snaga, tvrdi se, jest eksploatirana. Zaključak je, mnogi će reći, sadržan u pretpostavci. Favoriziranje jednog čimbenika (čimbenički monizam) mora umanjiti značenje drugih i svesti ih na, iako neophodne, ipak samo puke privjeske prvog. Moderna se ekonomska teorija tome protivi. I zemlja i rad i kapital su conditio sine qua non svake proizvodnje. Iza svakog čimbenika stoji njegov doprinos, njegov granični proizvod, granični prihod proizvoda. Proizvođač će, a da bi maksimalizirao profit, zaposliti onu količinu čimbenika pri kojoj je njegov granični prihod proizvoda jednak njegovom graničnom trošku, odnosno, u krajnje pojednostavljenom slučaju, onu količinu pri kojoj je granični proizvod čimbenika jednak njegovoj cijeni.

1. UVODNE NAPOMENE

Priča o kapitalizmu i socijalizmu, pro et contra argumentima, utemeljena je u različitim teorijama vrijednosti. Marx je naslijedivši teoriju radne vrijednosti, a njome i tezu da samo rad stvara vrijednost, te namivši razotkriti zakone ekonomskog kretanja modernog ljudskog društva podvrgao potpunoj kritici kapitalističku ekonomiju. Kapitalizma je nemoralan i neprihvatljiv upravo zbog eksploatacije. Radnik, dakle, proizvodi višak vrijednosti kojega, međutim, prisvaja vlasnik kapitala.

Ovakovom predstavljanju stvari suprotstavlja se teorija subjektivne vrijednosti - marginalističko učenje koje ne favorizira niti jedan od čimbenika proizvodnje te ih sve drži ne samo neophodnim već i jednako važnim u proizvodnji proizvoda.

2. TEORIJA EKSPLOATACIJE

Prema Marxovom dictumu kapitalistička alokacija resursa je nemoralna budući nužno uključuje eksploataciju. Naime, kapitalist svoju obvezu potrebnog rada prebacuje na (eksploatira) radnika. Radna snaga, varijabilni kapital, je, u marksističkoj ekonomskoj teoriji, roba naročitih sposobnosti i karakteristika. Subjektivni je to čimbenik proizvodnje koji jest u stanju, razvitak proizvodnih snaga to omogućava, proizvesti veću vrijednost nego je njegova vlastita vrijednost. Naime, kapitalistički radni dan se sastoji od dva dijela. Potrebno radno vrijeme jest vrijeme u kojemu radna snaga reproducira vlastitu vrijednost (proizvodi robe čija je vrijednost jednaka vrijednosti radne snage). Produži li se proces proizvodnje, dakle, i trošenje radne snage, preko granica potrebnog radnog vremena proces proizvodnje vrijednosti dobiva eksploatorski karakter te postaje proces oplodnje vrijednosti, proizvodnje viška vrijednosti.

U višku radnog vremena radnik proizvodi višak vrijednosti - višak proizvoda i, eto eksploatacije, radi besplatno, radi bez naknade. Ovdje se, dakle, ne radi o "quid pro quo" u punom smislu riječi. Kapitalist, iako plaća vrijednost radne snage, dobiva veću vrijednost, dobiva nešto (višak vrijednosti), a ne daje ništa zauzvat.

Prema tome, proizvedena vrijednost je, a zbog eksploatacije, uvijek veća od cijene koštanja. Naime,

Marxov je stav, kapitalističko koštanje robe se mjeri utroškom kapitala a stvarno koštanje robe (vrijednost) utroškom rada. Dakako, radnika košta i višak rada iako mu nije plaćen. Radnikov rad ima prirodni dar, tvrdi dalje marksistička politička ekonomija, da stvarajući novu vrijednost (novostvorenu vrijednost, koja se sastoji od uloženog potrebnog rada, čiji je ekvivalent radnikova najmanina, i neplaćenog viška rada odnosno viška vrijednosti) održava staru (utrošeni konstantni kapital koji, a to je bitno, niti na koji način ne sudjeluje u stvaranju viška vrijednosti) prenoseći je na novi proizvod - vrijednost. Radnikov je rad u isto vrijeme sposoban prenositi staru vrijednost i stvarati novu zahvaljujući svom dvostrukom karakteru - konkretnom i apstraktnom. Radna snaga je, zahvaljujući eksploataciji, upotreba vrijednost za višu, aktivnu prometnu vrijednost.

Zaključuje se, dakle, da se radniku ne plaća njegov rad u cijelosti (rad nije roba tvrdi marksistička politička ekonomija) što ne tangira zakon vrijednosti ali kapitalistički sustav čini nepravednim, nemoralnim, dakle, neprihvatljivim. Akcentirati valja činjenicu da radikalni kritičari, a Marx je takav, eksploataciju ne shvaćaju kao posljedicu distribucijske nepravednosti koja bi se mogla, ne dirajući u kapitalistički sustav, ispraviti povećanjem najamnina radnika. Problem je, tvrdi se, znatno dublji.

Kvintesencija marksističkog stava jest da je rad, neposredni i opredmećeni, isključivi izvor svake vrijednosti, odnosno da se vrijednost ukupnog društvenog proizvoda ima pripisati neposrednim proizvođačima, kojima uz određene odbitke ima i pripasti, a "profiti odražavaju tek osobiti društveni odnos privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju."¹ Eksploataciju, koja jest prirodno i suštinsko svojstvo kapitalističkog sustava, moguće je eliminirati samo rušenjem kapitalističke ekonomije.

Prigovor liberalne provenijencije, koji negira postojanje eksploatacije, akcentirajući činjenicu da se razmjenski odnosni vlasnika kapitala i radnika temelje na načelu obostrane dragovoljnosti, marksistička politička ekonomija, naravno, odbacuje. Priznaje se, doduše, da kapitalizam na povijesnu scenu dovodi slobodnu osobu i da realizira ali, tvrdi se, samo formalnu ljudsku jednakost. Tržišni odnosi, reći će kritičari kapitalizma, doista ne uključuju otvorenu prinudu ili prijetnju silom. U tome je robna proizvodnja pomoću najamnih

radnika progresivnija od oblika koji joj prethode i koji otvoreno vežu eksploataciju uz upotrebu ili prijetnju fizičkom silom. Ali, prinuda, implicitnog, pa, dakle, i ekonomskog oblika, ipak postoji. Radnik, puki vlasnik radne snage, zapravo nema izbora. Budući je odvojen od uvjeta rada (sredstva za proizvodnju) on je prisiljen, uvijek iznova, prodavati svoju radnu snagu. O tome se kaže sljedeće: "...da bi svoj novac pretvorio u kapital, mora vlasnik novca zateći na robnom tržištu slobodnog radnika, slobodnog u dvostrukom smislu: da kao slobodna ličnost raspolaže svojom radnom snagom kao svojom robom, a da, s druge strane, nema na prodaju drugih roba, da je lišen svega, da je slobodan od svih stvari potrebnih za realiziranje svoje radne snage."² I dalje: "Kapitalistički proces proizvodnje reproducira, dakle, samim svojim zbivanjem razdvojenost radne snage od uvjeta za rad. Time on reproducira i ovjekovječuje uvjete za eksploataciju radnika. On stalno primorava radnika da prodaje svoju radnu snagu da bi živio..."³

Međutim, osim ovog, rekli bismo, "neposrednog" oblika eksploatacije koji neposredno i aktivno angažira i eksploatora i eksploatiranog (prvog, kao vlasnika ali i organizatora proizvodnog procesa) postoji i drugi, "posredni" oblik eksploatacije. Riječ je o parazitizmu koji u Marxovom "Kapitalu" postaje krunskim dokazom nepotrebitosti i, štoviše, škodljivosti ne samo "inaktivnih" kapitalista već i onih "aktivnih" koji organiziraju i upravljaju procesom proizvodnje.

Parazitizam, posredna eksploatacija, znači prisvajanje dijela viška vrijednosti samo i jedino na osnovi vlasništva. Ne pridonoseći niti na koji način funkcioniranju kapitalističke ekonomije (nisu čak neposredno involvirani u proces eksploatacije) inaktivni kapitalisti dokazuju da su ne samo nepotrebnici već (kao cijela kapitalistička klasa, uostalom) svojim postojanjem i kontrolom sredstava za proizvodnju čine gorim položaj onih koje zapošljavaju, onih koji ne kontroliraju i ne posjeduju sredstva za proizvodnju.

Prvi na popisu nepotrebnih su novčarski kapitalisti. Oni, vlasnici kapitala, samo ustupaju kapital, dakako, ne besplatno, i dopuštaju da ga drugi (aktivni kapitalisti) proizvodno upotrebljavaju.

"Nasuprot novčarskom kapitalisti, industrijski je kapitalist (aktivni - kapitalist poduzetnik - npr. autora)

¹ Sen, A.K.: O ekonomskoj nejednakosti, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1985, str. 85.

² Marx, K.: Kapital I, MED, tom 21, str. 156.

³ Isto, str. 509.

radnik, ali radnik kao kapitalista, tj. kao exploitateur tudeg rada."⁴

Višak vrijednosti je, dakle, eksploatacija, izvor još jednog parazitskog dohotka. Naime, suvišak viška vrijednosti iznad prosječnog profita (ovaj posljednji pripada kapitalisti radniku - aktivnom kapitalisti - zakupcu) u obliku rente odlazi u ruke pukog vlasnika zemlje.

3. NEKI ARGUMENTI PROTIV

3.1. O čimbeničkom monizmu

Tvrdnja da se vrijednost određuje opredmećenom količinom rada, tvrdnja da radnici proizvode proizvod u cijelosti, ali dobijaju samo jedan njegov dio (ostatak je, prema Marxu, višak vrijednosti), zahtijevala je i svojevršno reduciranje čimbenika proizvodnje. Tako je prvobitna marksistička tročimbenička podjela (rad, sredstva za rad i predmeti rada) svedena na dvojstvo čimbenika (rad i sredstva za proizvodnju - varijabilni i konstantni kapital) a potom je nađen zajednički nazivnik - rad. Konstantni ili postojani kapital jest minuli opredmećeni rad, varijabilni je kapital živi - tekući rad. I kao što rekosmo, po Marxovom dictumu, živi rad stvara novostvorenu vrijednost i, konstantni kapital jest evidentno pasivan, istovremeno prenosi staru. Zahvaljujući njemu, živom radu, kapitalu (konstantnom), opredmećenom radu, pripada, iako je neophodan, sasvim drugorazredna uloga,⁵ nastaje cjelokupna vrijednost. Sve analitičke teškoće bi nestale kada bi cjelokupni kapital bio samo varijabilni kapital. Nažalost, nemoguće ili samo teorijski moguće. Tako jedna od mogućih kritika glasi:

"Marx je priznao ulogu kapitala u proizvodnji proizvoda, ali kapital smatra opredmećenim radom. Ispisane do kraja, premise Marxova silogizma glase: 'Sadašnji i minuli rad sudjeluju u stvaranju u cijelosti. Sadašnji rad dobiva samo dio proizvoda.' Logičan zaključak vjerovatno glasi: 'Minuli rad je eksploatiran' pa je potrebna intervencija kako bi minuli rad

dobio više od proizvoda. Doduše, nije sasvim jasno kako, osim u obliku elegantnih nadgrobničkih ploča."⁶

Dakle, tek u idealnom slučaju, slučaju kada je konstantni kapital jednak nuli (drugim riječima, kapital i zemlja ne sudjeluju u proizvodnji) neće se postaviti pitanje distributivnih udjela ostalih čimbenika proizvodnje. Samo tada udio isplaćen iz cijene proizvoda može biti proporcionalan količini rada opredmećenom u proizvodu. Ali, možemo li uopće zamisliti takvu situaciju.⁷ Ili, drugačije: Ukoliko se prihvati teorija radne vrijednosti, tvrdi Schumpeter, tada tročimbenička shema ili trojstvo čimbenika (rad, kapital, zemlja) nailazi na analitičke teškoće. "Naime, distributivni udjeli moraju biti isplaćeni iz cijena proizvoda, koje, zbog prisustva drugih tražilaca osim rada, ne mogu, općenito, biti proporcionalne količinama rada opredmećenim u tim proizvodima. Prema tome, pojavljuje se novi problem koji se tiče načina na koji se zadovoljavaju ta druga potraživanja."⁸ Možda bi bolje bilo ustvrditi da trojstvo čimbenika (priznavanje bitno istog položaja radu, kapitalu i zemlji - čimbenicima čije su usluge nužne i neophodne za proizvodnju) čini značajne teškoće teoriji radne vrijednosti (čimbeničkom monizmu) i teoriji eksploatacije.

Uostalom, stanovište je moderne ekonomske teorije da iza svakog oblika dohotka stoji poseban proizvodni doprinos, tako da ne može biti nikakvog viška niti eksploatacije.

Marx je, dakle, imao mnogo razloga "da bjesni protiv trojstva faktora i da ga osudi kao dio prljave apologetike koja, svodeći slikovite borbe društvenih klasa na bezbrojnu podjelu prihoda među udružene faktore, razvodnjava kapitalističku stvarnost."⁹

3.2. O legitimnosti nagrađivanja kapitala

Korijene neoklasičnog (marginalističkog) protivljenja i neslaganja s teorijom eksploatacije valja tražiti, po našem mišljenju, u klasičnom učenju "teroijskog oca kapitalizma" Adama Smitha. Smith, naime, vremenski ograničava važenje teorije radne vrijed-

4 Marx, K.: Kapital III, MED, tom 23, str. 325.

5 Opredmećeni je rad u stanju, ali ne bez tuđe pomoći, prenijeti na novi proizvod samo vlastitu vrijednost. On ne sudjeluje u stvaranju viška vrijednosti iako je njen *conditio sine qua non*. Uostalom, cjelokupni je kapital inkriminirana kategorija. On je, i u slučaju obavljanja jednostavne reprodukcije, kapitalizirani višak vrijednosti, vrijednost prisvojena bez ekvivalenta, rezultat eksploatacije ili neplaćenog rada.

6 Friedman, M.: Kapitalizam i sloboda, Globus - Školska knjiga, Zagreb 1992., str. 172.

7 "... očevito nitko ne može zastupati mišljenje da je rad sve što je potrebno da bi se nešto proizvelo, osim u slučajevima bez važnosti." Schumpeter, J.A.: Povijest ekonomske analize I, Informator, Zagreb 1975, str. 461.

8 Isto, str. 462.

9 Isto, str. 462-463.

nosti.¹⁰ Ona vrijedi samo u razdoblju koje prethodi nagomilavanju kapitala i aproprijaciji zemlje.

"U onom ranom i surovom stanju društva koje prethodi i akumulaciji kapitala i prisvajanju zemlje, čini se da je omjer između količina rada, koje su potrebne za stjecanje različitih predmeta, bio jedina okolnost, koja je mogla sačinjavati neko pravilo za zamjenu jednog predmeta za drugi."¹¹

Doista, u tom primitivnom stanju rad jest čimbenik najveće specifične težine pa, prema tome, cijeli proizvod rada pripada radniku. Kapitalizam očigledno mijenja odnose između čimbenika proizvodnje i stavlja ih (rad, kapital, zemlja) u sasvim ravnopravan položaj.

Stoga će prometna vrijednost ili cijena svake robe, tvrdi Smith, biti određena zbrojem dohodaka: nadnice, profita i rente. Neprijeporno, vlasnik svakog čimbenika (u kapitalističkom ambijentu, pa makar to bio i manufakturni kapitalizam) realizira odgovarajući dohodak. Na djelu je teorija troškova proizvodnje. Dakle, legitimnost nagrađivanja rada i kapitala postaje značajnim ekonomskim pitanjem.

Smith na ovo pitanje ne daje, međutim, jednoznačan odgovor. Dva su, naime, moguća rješenja. Prema prvome, nadnica je nagrada za proizvod rada baš kao što je profit prirodna nagrada za kapital. Dakle, s pozicija koncepta troškova proizvodnje prirodni su, a i opravdani dohoci svakog čimbenika proizvodnje.

Prema drugom pristupu, koji je utemeljen na konceptu radne vrijednosti, nadnica omogućava tek jednostavni opstanak radnika dok profit i renta predstavljaju odbitak od proizvoda radnikova rada.

Ova dihotomnost pristupa jest fundamentalna. Naime, prema prvom ponuđenom rješenju raspodjela je rezultat činjenice da svaki čimbenik realno pridonosi proizvodnom procesu. Postupno se na ovom temelju, gradi teza o opravdanosti profita i ostalih dohodaka u marginalista. Drugo rješenje, međutim, implicira eksploataciju i postaje putokazom za teoriju eksploatacije.

Povijest marginalističke doktrine, put do teorije granične proizvodnosti, je moguće, ukratko, prikazati

na sljedeći način. Ponajprije J. B. Say, poput pravog Smithovog legatara, rentu, profit i nadnicu pripisuje čimbenicima proizvodnje - zemlji (prirodi), radu i kapitalu. On, dakle, na Kontinentu, prema Schumpeterovim riječima, uvodi shemu trojstva čimenika baš kao i praksu da se i u teoriji proizvodnje i raspodjele s ovim čimbenicima i njihovim "uslugama" postupa na ravnopravnoj osnovi.¹² Dodajmo kako je Say, a po tome ga i valja zapamtiti, odvojio kamatu (nagradu za proizvodnu ulogu kapitala) i poduzetničku dobit - profit de l'entrepreneur (specijalni oblik nadnice za poslove nabave i ulaganja kapitala te organiziranja i upravljanja poduzećem).¹³ Walras ovome dodaje da poduzetnička dobit jest dijelom premija za osiguranje rizika u koji se poduzetnik upušta. Suvremeno poimanje profita ne odstupa mnogo od ovog Say - Walrasovog koncepta. Spomenutu teoriju proizvodnosti, koja evidentno prethodi teoriji granične proizvodnosti, podržava, među mnogima, zanimljivom tezom Lauderdale. On ističe posebnu proizvodnu ulogu kapitala koja ne znači samo nužno postojanje kapitala, pa, dakle, i komplementarnost rada i kapitala već i kapitalovu sposobnost da istiskuje - supstitira rad. Prema tome, "vlasnik kapitala dobiva ono što bi istisnuti rad dobio."¹⁴

Ovaj antipod teorije eksploatacije biva dopunjen i objašnjen i na druge načine. Tako, Senior, akcentirajući uslugu formiranja kapitala, a ne njegovu proizvodnu uslugu, gradi teoriju kamata na osnovi suzdržavanja ("abstinence").

"Pod riječju suzdržavanje mi želimo da se shvati onaj faktor, različit od rada i prirode, kojega je sudjelovanje neophodno za egzistenciju kapitala, a koji se odnosi prema profitu isto kao i rad prema najamnici... Suzdržavanje znači i akt suzdržavanja od neproduktivne upotrebe kapitala i isto tako ponašanje čovjek, koji se posvetio tome, da radije proizvede neki udjeljeni, nego neposredni rezultat. Osoba, koja tako postupa, jest kapitalista, a nagrada za njeno ponašanje jest profit."¹⁵

¹² Vidjeti: Schumpeter, J.A.: Povijest ekonomske analize I, Informator, Zagreb 1975, str. 463.

¹³ Vidjeti: Dragičević, A.: Potrebni rad i višak rada, Kultura, Zagreb 1957, str. 53-54.

¹⁴ Schumpeter, J.A.: Povijest ekonomske analize I, Informator, Zagreb 1975, str. 543.

¹⁵ Senior, N.W.: An Outline of the Science of Political Economy, London 1938, str. 59, 89, navedeno prema Dragičević, A.: Potrebni rad i višak rada, Kultura, Zagreb 1957., str. 57.

¹⁰ Zanimljivo da ista ideja o vremenskoj ograničenosti teorije radne vrijednosti postoji i u Marxa. Kod njega, međutim, djelovanje zakona vrijednosti ima paralizirati tek prirodni kraj kapitalizma. Izuzetno visoki organski sastav kapitala svest će profitnu stopu na nulu ili gotovo na nulu. Neće biti razloga za postojanje kapitalizma, neće biti isplativo baviti se eksploatacijom. Raste, dakle, s vremenom značenje opredmećenog rada (konstantnog kapitala), a uloga živog rada postaje minorna.

¹¹ Smith, a.: Bogatstvo naroda I, Kultura, Zagreb 1952, str. 45.

U Böhm - Bawerka kamatu određuje vrijeme. Naime, Böhm - Bawerk prepoznaje dva načina proizvodnje. Neposredni (primitivniji) i posredni. Veća proizvodnost posrednog puta, koji implicira upotrebu kapitala, osnova je posuđivanja kapitala.

"Oni (dužnici - npr. autora) su stoga spremni, da kapital pozajme i da ga kasnije povrate u povećanoj količini, - s kamatama, a vlasnici kapitala spremni su da žrtvuju svoju ličnu potrošnju, jer će im razlika između (veće) sadašnje i (manje) buduće korisnosti dobara biti pošteno nadoknađena u obliku tih istih kamata. Tako vrijeme, koje prođe na zaobilaznom putu proizvodnje, postaje osnovni uzrok formiranja kamata. Poriijeklo viška vrijednosti, prema tome, čitavoj subjektivnoj važnosti dobara uvjetovanoj vremenom njihove potrošnje."¹⁶

Na istom je tragu "time preferences theory of interest." Dvije su temeljne pretpostavke ove teorije: prvo, akumulacija proizvodnih resursa zahtijeva da netko ili neki odustanu od potrošnje trenutno raspoloživih dobara i, drugo, postoje različite, u različitim osoba, vremenske preferencije u svezi potrošnje dobara. "(Npr., dok A (dužnik) vrednuje \$ 10 sada više nego \$ 10 + \$ 1 kamata šest mjeseci kasnije, B (vjerovnik) vrednuje \$ 10 sada manje nego \$ 10 + \$ 1 nakon šest mjeseci."¹⁷ Ovo A i B nužno dovodi u razmjenski odnos.

I Marshall zamjećuje da odnosi snaga (posebice rada i kapitala) nisu jednom zauvijek dani. U primitivnim ekonomskim stanjima uloga je kapitala "smithovski" mala. Međutim, uvođenje kapitala zahtijeva određeni napor. Dakle, sljedeći korak jest formuliranje kamate kao nagrade za čekanje.

Suprotstavljajući se čimbeničkom monizmu i time, dakako, teoriji da samo rad proizvodi čitavi proizvod, te raspravljajući o kamati od kapitala (kamata je nagrada za čekanje) Marshall eksplicitno dovodi u pitanje praktični zaključak da bi, a zbog pravednosti i opće sreće, trebalo zabraniti svakoj privatnoj osobi da posjeduje neko sredstvo za proizvodnju te da se posjedovanje ograniči samo na sredstva koja služe za vlastitu upotrebu.

"Tvrdili su (Marx, Rodbertus i drugi - nap. autora) da radna snaga uvijek proizvodi 'višak' iznad nadnica i prirodnog trošenja kapitala korištenog da pomogne

radnoj snazi, te da se nepravda nanescena radništvu sastoji u tome da taj višak koriste drugi... Nije točno da je pređenje u tvornici, nakon odbitka prirodnog trošenja strojeva, proizvod onih koji njima rukuju. To je proizvod njihova rada zajedno s radom poslodavca i nižih rukovodilaca i korištenog kapitala, a sam taj kapital je proizvod različitih vrsta rada i čekanja. Priznamo li da je pređa rezultat samo rada, a ne rada i čekanja, nema sumnje da ćemo neumoljivom logikom biti prisiljeni da priznamo da nema opravdanja za kamate, za nagradu za čekanje, jer je zaključak sadržan u pretpostavci. Rodbertus i Marx se doduše za svoje pretpostavke smiono pozivaju na autoritet Ricarda, ali je ona u stvari jednako suprotna njegovoj izričitoj tvrdnji i općem tonu njegove teorije vrijednosti, kao što je suprotna i zdravom razumu."¹⁸

Prema tome, kapital i usluga koju on čini (a to vrijedi i za ostale čimbenike) nije i ne može biti besplatno dobro ali..." snaga Rodbertusovih i Marxovih suosjećanja s patnjama siromašnih uvijek zaslužuje naše poštovanje... iako je, u slučaju Marxa, zaključak bio zaodjeven u tajanstvene hegelijanske fraze, s kojima je 'očijukao' kao što nam to sam kaže u svom Predgovoru."¹⁹

Marshallov se dictum, glede čimbenika i njihova doprinosa, a u, naravno, marginalističkom ekonomskom žargonu, može svesti u "sveobuhvatnu, iako tešku tvrdnju: svaki se činitelj proizvodnje, zemlja, strojevi, kvalificirani rad, nekvalificirani rad, itd. nastoji upotrijebiti u proizvodnji što unosnije. Smatraju li poslodavci i drugi privrednici da bolji rezultat mogu postići malo većom upotrebom nekog od činitelja, tako će i postupiti. Oni ocjenjuju neto proizvod (to jest neto povećanje novčane vrijednosti svoje ukupne proizvodnje odbivši uzgredne izdatke) koji se može postići s malo više ulaganja u ovom ili onom smjeru; tako će i postupiti ako prebacivanjem dijela svojih ulaganja iz jedne upotrebe u drugu mogu doći do dobiti... To je ono što mislimo kad kažemo da moramo paziti na graničnu upotrebu i na graničnu djelotvornost svakog činitelja."²⁰

Neprijeporno, svaki od čimbenika doprinosi kako ukupnom proizvodu tako i ukupnom prihodu.

Ali, kako tržište alokira narodni proizvod između više čimbenika proizvodnje? Odgovor daje teorija gra-

16 Dragičević, A.: Potrebni rad i višak rada, Kultura, Zagreb 1957., str. 65.

17 Buchanan, A.: Ethics, Efficiency, and the Market, Clarendon Press, Oxford 1985, str. 92.

18 Marshall, A.: Načela ekonomike, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1987., str. 357.

19 Isto, str. 358.

20 Isto, str. 320.

nične proizvodnosti. Naime, granični je prihod proizvoda (granični prihod \times granični proizvod) svakog čimbenika proizvodnje promjena - povećanje ukupnog prihoda kao posljedica jediničnog povećanja istog čimbenika. Poduzeće koje nastoji maksimizirati profit potražuje onu količinu čimbenika pri kojoj je granični prihod proizvoda tog čimbenika jednak graničnom trošku tog istog čimbenika. Ukoliko je tržište čimbenika savršeno konkurentno granični troška svakog čimbenika jest jednak njegovoj cijeni. Ukoliko je i tržište outputa savršeno konkurentno vrijedit će da:

Granični prihod proizvoda nekog čimbenika (Marginal revenue product) = Granični proizvod \times Cijena = Vrijednost graničnog proizvoda (Value of the marginal product)

"Kada je Vrijednost graničnog proizvoda = Granični prihod proizvoda = Granični troška čimbenika = Cijena čimbenika, tada je čimbenik plaćen upravo onoliko kolika je vrijednost dodatnog outputa koju je proizvela posljednja jedinica istog čimbenika."²¹

Ukoliko se, baš kao u Clarkovom modelu,²² pretpostavi da je cijena = 1, vrijedi da je granični prihod proizvoda odnosno vrijednost graničnog proizvoda = granični proizvod \times 1, odnosno granični proizvod = cijena čimbenika. Ukoliko su u igri dva čimbenika, rad i zemlja, zemljovlasnik neće zaposliti dodatnog radnika čiji granični proizvod jest manji od nadnice. Granični proizvod posljednjeg zaposlenog radnika mora biti jednak njegovoj nadnici. Iako su granični proizvodi prethodno zaposlenih radnika veći od onog posljednjeg svi će radnici, savršena konkurencija to osigurava, primiti nadnicu jednaku graničnom proizvodu posljednjeg radnika. Ali, ovo osigurava pojavu ostatka ukupnog proizvoda iznad iznosa ukupne nadnice. Iznenadjenje ili ne, ali ovaj dio predstavlja udio zemlje, drugog čimbenika, u ukupnom proizvodu - rentu.

"Zašto zemljoposjednici, koji mogu mirno ispijati svoja pića tisućama milja od mjesta obrade zemlje, zarađuju išta na zemlji? Eksploatiraju li oni radnike ili prakticiraju neku vrstu monopola? Ne, stvarno ne. Svaki zemljoposjednik je sudionik na konkurencijskom tržištu i on iznajmljuje zemlju uz njenu najbolju cijenu. Kao što se radnik natječe s drugim radnikom za posao, zemljoposjednik se natječe s drugim radnikom za posao, zemljoposjednik se natječe sa zem-

ljoposjednikom za radnike. U Clarkovom konkurencijskom svijetu nema tajnih sporazuma, udruženja poslodavaca i radničkih sindikata."²³

Stvar je moguće i obrnuti. Neka rad bude fiksni čimbenik, a zemlja varijabilni. I opet će zakon opadajućih prinosa svim promjenljivim inputima zemlje osigurati rentu koja odgovara graničnom proizvodu posljednje angažirane jedinice zemlje. Ali, i opet, preostaje dio ukupnog proizvoda jer su sve jedinice zemlje, osim posljednje, imale veći granični proizvod od rente. To je nadnica. Sve navedeno vrijedi i za kapital. Dakako, udio svakog čimbenika u raspodjeli bit će određen njihovim međusobno zavisnim graničnim proizvodima. Eksploatacije nema.

Prema tome, "potražnja poslodavaca, koji maksimiziraju profit, za inputima na konkurencijskom tržištu proizvodnih faktora bit će određena vrijednostima graničnih proizvoda čimbenika. U pojednostavljenom slučaju jednog jedinog proizvoda (s $P = 1$) dobivamo

Nadnica = graničnom proizvodu rada

Renta = graničnom proizvodu zemlje

i tako dalje za svaki čimbenik. Ovo 100 - postotno raspodjeljuje proizvod, ni više a ni manje, između svih čimbenika proizvodnje."²⁴

4. ZAKLJUČAK

Pretpostavka da rad stvara vrijednost nužno implicira zaključak kako ta vrijednost ima pripasti radnoj snazi. Budući i neki drugi (vlasnik kapitala i vlasnik zemlje) sudjeluju u raspodjeli vrijednosti radna snaga, tvrdi se, jest eksploatirana. Zaključak je, mnogi će reći, sadržan u pretpostavci. Favoriziranje jednog čimbenika (čimbenički monizam) mora umanjiti značenje drugih i svesti ih na, iako neophodne, ipak samo puke privjeske prvog. Moderna se ekonomska teorija tome protivi. I zemlja i rad i kapital su *conditio sine qua non* svake proizvodnje. Izuzeci su prava rijetkost. Iza svakog čimbenika stoji njegov doprinos, njegov granični proizvod, granični prihod proizvoda. Dakako, proizvođač će, a da bi maksimizirao profit, zaposliti onu količinu inputa - čimbenika pri kojoj je njegov granični prihod proizvoda jednak njegovom graničnom trošku, odnosno, u krajnje pojednostavljenom slučaju, onu količinu pri kojoj je granični proizvod jednak njegovoj cijeni.

21 Truett, J.L., Truett, B.D.: *Microeconomics*, Times Mirror - Mosby College Publishing, St. Louis 1987., str. 261.

22 Vidjeti: Samuelson, P.A., Nordhaus, W.D.: *Ekonomija*, "MATE", Zagreb 1992., str. 227.

23 Isto, str. 227.

24 Isto, str. 228.

Ali, bez obzira gdje se svrstali nije moguće ignorirati činjenicu da teorija i praksa nije uspjela ponuditi niti izgraditi model "neeksploatatorskog sustava." Socijalizam, alternativa koja nije namjeravala ekonomizirati altruizmom ali niti uspjela ekonomizirati čimbenicima proizvodnje, nije dorasla "eksploatatorskom

sustavu" - kapitalizmu, što se alokacije resursa, te proizvodne i distribucijske efikasnosti tiče. Dapače, pokazalo se da je "novi", socijalizmom inaugurirani oblik zavisnosti (i Marx ukazuje na opasnosti, doduše, samo preuranjenog, ukidanja robne proizvodnje) izrazito neproduktivan.

LITERATURA

1. Attali, J., Guillaume, M.: Anti - ekonomika, IDN, Beograd 1978.
2. Buchanan, A.: Ethics, Efficiency, and the Market, Clarendon Press, Oxford 1985.
3. Dragičević, A.: Potrebni rad i višak rada, Kultura, Zagreb 1957.
4. Friedman, M.: Kapitalizam i sloboda, Globus - Školska knjiga, Zagreb 1992.
5. Marshall, A.: Načela ekonomike, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1987.
6. Marx, K.: Kapital I, MED, tom 21.
7. Marx, K.: Kapital III, MED, tom 23.
8. Morishima, M., Catephores, G.: Vrijednosti, eksploatacija i rast, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1985.
9. Napoleoni, C.: Ekonomska misao dvadesetog stoljeća, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1982.
10. Parkin, M.: Economics, Addison-Wesley Publishing Company, New York 1990.
11. Samuelson, P.A., Nordhaus, W.D.: Ekonomija, "MATE", Zagreb 1992.
12. Schumpeter, J.A.: Povijest ekonomske analize I, Informator, Zagreb 1975.
13. Seligman, B.B.: Main Currents in Modern Economics, The Free Press of Glencoe, New York 1963.
14. Sen, A.K.: O ekonomskoj nejednakosti, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1985.
15. Truett, J.L., Truett, B.D.: Microeconomics, Times Mirror - Mosby College Publishing, St. Louis 1987.

Ivan Ferencak, Ph.D.

EXPLOITATION THEORY AND SOME ARGUMENTS AGAIN IT

Summary

The hypothesis that work creates value necessarily implies inclusion that the value is to belong to labour force. Since the others also participate in the value distribution, the labour force, it is asserted, is being exploited. The conclusion is as many would say contained in the hypothesis. Favoring one factor (factor monism) must diminish the significance of the others and reduce them, though being necessary, to the mere pendant of the first one. Modern economic theory is against it. The land and work and capital are *conditio sine qua non* of each production. Behind each factor stands its contribution, its border-line product. The producer will, in order to maximize profit, employ the quantity of factors where his border-line product income is equal to his border-line cost and in the extremely simplified case the quantity where the border-line factor product equals its price respectively.